

AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE FİİL ÇEKİMİ

Verbal Conjugation in Azerbaijani

Mehman MUSAOĞLU*

Özet: *Azerbaycan Türkçesinde olumlu ve olumsuz fiil çekimi, ilk defa olarak bilişsel-lengüistik yöntemle kategorileştirilmiştir. Fiil çekiminin -ib'li öğrenilen geçmiş zamanının, malı+olmak biçimli gereklik kipinin dizisel özellikleri ve -mı⁴ soru edatının birleşik cümle modellerinde yer alan dizimsel işlevi belirlenmiştir.*

Anahtar Kelimeler: *Azerbaycan, Türkçe, Fiil, Çekim, Dil Bilimi, Kategorileştirme, Dizisel, Dizimsel, Kip, Cümle*

Abstract: *Positive and negative verbal conjugation in Azerbaijani, first categorized by the cognitive-linguistic methods. Syntagmatic functions of question preposition -mı⁴ in compound sentence models and paradigmatic properties of verbal conjugation with informed past tense with affix -ib⁴ and malı+olmak form of definite necessitative.*

Key Words: *Azerbaijan, Turkic, Verb, Conjugation, Linguistics, Categorization, Paradigmatic, Syntagmatic, Mood, Sentence.*

Giriş

Ad, fiil ve edat kelime bölükleri sınıflandırmasıyla XII-XVIII. yüzyıllarda Türkçe üzerine yapılan dil bilgisi çalışmalarının 20 kadarı, Arap kökenli veya İslam kültürünü benimsemiş yazarlarca yazılmıştır (Melioranskiy 1900: 4; Tatarskaya grammatika 1993: 43). Nitekim P. M. Melioranskiy'nin Arap Filologu Türk Dili Üzerine (1900) adlı incelemesi de zamanında yazarı belli olmayan ve yabancı dillerde yazılan Türkçe dil bilgisi kitaplarına ilişkin olarak kaleme

* Prof. Dr. Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, mehman_musaoglu@mynet.com

alınmıştır¹. İsim, sıfat, sayı, zamir, fiil, zarf olmakla temel; edat, ilgeç, bağlaç, ünlem olmakla yardımcı kelime bölükleri sınıflandırmasına göre yapılan dil bilgisi çalışmaları ise, XIX. yüzyıldan beri sürdürülmektedir. Tarihî-karşılaştırmalı ve tasvirî dilcilik yöntemleriyle yazılmış şu eserler, söz konusu çalışmalara örnek olarak gösterilebilir: Kâzım Beğ 1846; Böhtlingk 1851; Grammatika Altayskogo yazıka 1869; Melioranskiy 1894-1897 vb.

Türk yazı dilleri ve lehçelerine ilişkin geleneksel dil bilgisi çalışmaları, yukarıda belirtilen klâsik dilcilik yöntemlerinin uygulanmasıyla XX. yüzyılın sonlarına ve hatta günümüze kadar şu veya bu biçimde sürdürülmüştür. Rus dilinde ve Türk yazı dillerinde yazan Türkologların eserleri ve ilmî heyetlerin hazırladığı çeşitli dil bilgisi kitapları, bu çalışmalara örnek olarak gösterilebilir. Yabancı dillerde Türkçenin dil bilgisine ilişkin çalışmalar, çoğunlukla monografi niteliğindedir. Onlar, Türk yazı dillerine ve lehçelerine ilişkin yazılan birincil ilmî kaynaklardan sayılmaktadır (Deny 1921, Direnkova 1940; 1941; 1948, Dmitriev 1940; 1948, Brockelman 1954, Kononov 1956; 1960, Pokrovskaya 1964; 1978, Tenişev 1976a; 1976b vb.).

Rus dilinde ve çeşitli Türk yazı dillerinde tasvirî ve akabinde normatif istikametli dilcilik yöntemleriyle dil eğitimi ve öğretimine yönelik yazılmış dil bilgisi kitapları ise ilmî heyetlerce hazırlanmıştır. Söz konusu çalışmalara aşağıdaki kitaplar örnek olarak gösterilebilir (Hâzirki zaman Türkmen dili 1960; 1962, Sovremenniy kazakskiy yazık 1962, Hozirki uzbek adabiy tili 1966, Grammatika azerbaydjanskogo...1971, Grammatika nogayskogo...1973, Grammatika xakasskogo...1975, Grammatika sovremennogo başkirskogo...1981, Grammatika sovremennogo yakutskogo...1982, Grammatika kırgızskogo...1987, Türkmen diliniñ grammatikası 1999 vb.).

Türk kökenli yazarlarca yazılan birçok dil bilgisi eseri ise, hem monografik çalışma hem de özel ders kitabı niteliği taşımaktadır. Bu eserlerde, Batı-Rus Türkoloji'sinde sunulan uygun lengüistik ilkelerden ve betimlemelerden farklılık gösteren ve Türkçenin ünlü uyumu, eklemeli yapısı ve değişmez söz dizimine dayanılarak geliştirilen bazı özgün grammatikal düzenlenmeler de yer almıştır. Söz konusu eserler, Türk yazı dillerinde genellikle 1960'lı yıllardan itibaren ortaya çıkar. Onların içerisinde aşağıdakiler dikkatleri çekmektedir (Azımow ve Baýlyew 1961, Täçmyradow, Hudaýgulyew 1970, Hüseyinzadə 1973, Ergin 1972, Balakaev 1987, Karahan 1995, Banguoğlu 1998, Korkmaz 2003 vb.).

1 P. M. Melioranskiy, İbn-i Mühennâ'nın "Türk Dili Üzerine" adlı eserinin Oxford'taki (3), Paris'deki ve Berlin'deki birer elyazması nüshalarını incelemiş ve konuya ilişkin yazdığı Arap Filologu Türk Dili Üzerine çalışmasını profesörlük tezi olarak savunmuştur. P. M. Melioranskiy, çalışmayı yaparken söz konusu eserin kime ait olduğunu bilmiyordu. Bundan dolayı, eserin bilinmeyen Arap kökenli bir yazara ait olduğunu varsayarak, çalışmasına Arap Filologu Türk Dili Üzerine adını vermiştir. 1920 yılında Kilisli Rif'at, eserin 6. nüshasını elyazmasını İstanbul Devlet Müzesi Kütüphanesinde bularak İbn-i Mühennâ'ya ait olduğunu tespit etmiştir (Malov 1928: 221-248).

Türk yazı dilleri ve lehçelerinin dil bilgisi üzerine yüksek akademik düzeydeki çeşitli uluslararası ve millî ilmî heyetlerce düzenlenen *Philologiae Turcicae Fundamenta* (1959), *Yazıki Narodov SSSR: Tyurkskie Yazıki* (1966), *Yazıki Mira: Tyurkskie Yazıki* (1997) gibi eserler de yayınlanmıştır. Sözgelimi Larc Johanson'un yazarlığı ve editörlüğüyle düzenlenen *The Turkic Languages* (1998) ve Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun'un öncüllüğü ve başyazarlığıyla tamamlanan *Türk lehçeleri Grameri* (2007) adlı kitapları, söz konusu akademik serinin sonuncuları olarak Türkçe dil bilgisi üzerine daha geniş, farklı ve ayrıntılı bir ilmî açıklama içeriğiyle seçilmektedir. Bu eserlerde, akraba ve yakın ve en yakın akraba Türk yazı dilleri ve lehçelerinin her birinin ses bilgisi, şekil bilgisi, söz dizimi, söz varlığı, diyalektolojik özellikleri üzerine temel bilgiler, dilbilimsel açıklamalar, yazılı metinlerinden örnekler kapsamlı olarak yer almaktadır.

Fiil çekimi, yukarıda belirtilen bütün ilmî eserlerde fiilin bildirme (felin xəbər şəkli) ve tasarlama kipleri (felin şəkilləri) klâsik düzeyindeki belirlenen biçimlerinde, somut bir gramatikal dil mekanizmi ve olgusu olarak tasvir olunmuştur.

Çağdaş Türk yazı dilleri üzerine modern dilbilimdeki en son lengüistik gelişmelerin uygulanmasıyla yeni dil bilgisi ve genellikle dil çalışmalarının yapılması ise, çoğunlukla XX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ivme kazanmıştır. Söz konusu doğrultuda yapılan çalışmalara ilişkin olarak aşağıdaki eserler dikkatleri çekmektedir (Amirov 1970; Cavadov 1975; Borgoyakova 1984; Berdaliev 1989; Nurmanov... 1992; Tatarskaya grammatika 1993; Kazımov 2004: 428-457 vb.). Türk yazı dillerine ilişkin yazılan son çalışmaların sadece bazılarında, Türkçe dil bilgisi düzeylerinin ve fiil çekiminin somut dil-konuşma verileriyle hem dil hem de konuşma-diskur eksenlerinde yapısal ve anlamsal açıdan daha kapsamlı ve göreceli olarak ayrıntılı bir dizgesel betimlenmesi yapılabilmektedir (Erguvanlı 1987; Johanson 1987; Aksu-Koç 1988; Clark 1998; Sezer 2002: 1-45).

Fiil çekimi; Türkiye Türkçesi ağızlarında diğer Oğuz grubu Türk lehçeleriyle karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır (Adamoviç 1985: 80; 110; 114; 129-132; 142-145; 155). Türkiye Türkçesinde çağdaş yapısal dil bilimi açısından anlamsal ve işlevsel betimleme yöntemleriyle de irdelenmiştir (Demircan 2003; Corçu 2005: 33-44).

Ancak, yukarıda belirtilen son çalışmalarda da Türk yazı dilleri ve lehçeleri üzerine tarihî-karşılaştırmalı ve tasvirî-normatif dilcilik yöntemleriyle yapılmış geleneksel çalışmalardan bilimsel olarak fazla ileriye gidilememiştir. 1970'li yıllardan beri yeni dil bilimi gelişmelerinin ve yöntemlerinin şu veya bu biçimdeki uygulanmasıyla Türk yazı dillerine ilişkin gerçekleştirilen dil bilgisi çalışmaları, geniş akademik çevreye ve Türkçenin daha çok klâsik olarak belirlenen eğitimi ve öğretimine yönelik yapılamamıştır. Söz konusu çalışmalarda, fiil çekiminin ne somut bir Türk yazı diline ne de karşılaştırmalı olarak Türk yazı dilleri ve lehçelerine ilişkin basit, birleşik, olumlu, olumsuz ve soru biçimlerinin

gramatikal anlamaları ve sentaktik işlevlerini bir arada içeren adekvat bir eşzamanlı-betimlemeli şemalaştırma veya kavramsal ekseninde irdelenebilen kategorileştirilme henüz gerçekleştirilememiştir. Bu durumu, tarihî tekâmül safhalarıyla sınıflandırılabilir Türk dil bilimi disiplininin bir bütün olarak idrak olunmaması, Türk yazı dilleri ve lehçeleri üzerine yapılan her türlü geleneksel ve yeni dil çalışmalarının ise birbirini tamamlamaması ve aralarında koordinasyonun olmaması şartlandırmaktadır. Bunun yanı sıra, Türk yazı dillerinin yabancılara öğretiminde hâlâ önemli bir mesafenin alnamaması da Türkçenin bilişim çağına uygun işlevsel bir bilgisinin düzenlenmesini olumsuz olarak etkileyen temel unsurlardandır.

Türkçenin yabancılara yönelik öğretim süreci, XX. yüzyılın son çeyreğinde hız kazandığından bu zaman zarfı içerisinde edinilen ilmî ve metodolojik tecrübe daha genel Türk dil bilimi ekseninde gereğince değerlendirilememiştir. Bunun sonucunda, Türkçenin dil bilgisine ilişkin kendine özgü bazı dizisel veya gramatikal özellikler ve üsluba veya işleve göre çeşitli Türk yazı dillerinde belirlenebilir dizimsel farklılıklar, gerek okul gerekse akademik gramer düzeylerinde tespit edilerek öğretim sürecine sokulamamıştır.

Sovyetler Birliği çöktükten sonra Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarına kavuşmuştur. Türkiye Türkçesinin yanı sıra diğer gelişmiş Türk yazı dilleri de birer resmi devlet dili statüsüne erişmiş, birçoğu da Latin temelli yeni alfabelerine geçmiş ve akabinde daha geniş bir bilişimsel ölçekte kullanmaya ve yabancılara öğretilmeye başlanılmıştır (Öztopçu 1994; Khudazarov 2005). Bu ise, öncelikle Türkçenin dil bilgisinin, özellikle de biçimsel nitelikli kılınış, görünüş, çatı ve çekimsel nicelikli kip kategorilerinin veya bütün bunları bütünlükte içeren fiil çekiminin gramatikal belirtilerine göre yeniden şemalaştırılmasını ve çağdaş dil bilimi açısından alt ve üst düzeyleriyle kategorileştirilmesini gündeme getirmektedir.

Bu bağlamda fiil çekiminin Azerbaycan Türkçesi üzerine yazılmış önceki dil bilgisi kitaplarında (Grammatika Azerbaydjanskogo Yazıkı 1971: 114-138; Hüseyinzade 1973: 208-229) ayrıca sınıflandırılmayan bazı dizisel ve dizimsel belirtileri, uygun olumlu ve olumsuz biçimleri, makalede ele alınmıştır. Şöyle ki; fiilin -mı (-mi, -mu, -mü) soru edatıyla ihtiyari olarak kullanılan çekimlenme düzlemi de, morfolojik ve sentaktik özellikleriyle incelenmiştir. Bunun yanı sıra bildirme ve tasarlama, istek-emir dizisel ve zaman, hikâye, rivayet, şart dizimsel fiil çekimi düzeyleri olumlu, olumsuz, sorusal ve kullanımbilimsel biçimleriyle önce şemalaştırılmış, sonra ise gerek klâsik gerekse yeni dilcilik yöntemleriyle belirlenmeyen bazı dizisel özelliklerin ve dizimsel farklılıkların üzerinde durulmuştur.

Azerbaycan Türkçesinde Fiil Çekimi Şemalaştırması

Azerbaycan Türkçesinde fiil kiplerine ve geniş morfolojik ölçekte ele alınan fiilin çekimlenme şematığına ilişkin birincil sınıflandırma, aşağıda bilişsel-lengüistik nitelikteki kategorileştirme şemalaştırması düzleminde, ilk defa olarak tarafımızdan yapılmıştır. Söz konusu kategorileştirmeyi içeren ve bütünlükte dört alt başlıklı sekiz tablodan oluşan aşağıdaki genel çizelgede, fiil çekiminin hem olumlu ve olumsuz hem de ihtiyari, dolayısıyla kullanılabilir nitelikteki -mı (-mi, -mu, -mü) soru edatıyla gerçekleşebilen çekimlenme şematığı yer almaktadır. Çizelgede yer alan son dört tabloda ise, soru edatıyla kullanılan fiil şekillerinin üzerinde konulan **yıldız işareti**, söz konusu çekimlenme sisteminin Azerbaycan Türkçesindeki kullanım ihtiyariliğini göstermektedir. Fiil kipleri, dil-konuşma ortamına bağlı olarak Azerbaycan Türkçesinde soru edatıyla hem kullanılabilir hem de kullanılmayabilir. Söz konusu edat, Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi gramerleşmemiştir ve onun kullanımı çoğu kez üsluba ve sentaktik fonksiyona bağlı olarak gerçekleşmektedir.

AZERBAIJAN TÜRKÇESİNDE OLUMLU FİİL ÇEKİMİ

TABLO A

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Şimdiki zaman	Belirsiz gelecek zaman	Belirli gelecek zaman	Görülen geçmiş zaman	Öğrenilen geçmiş zaman I	Öğrenilen geçmiş zaman II	Şart kipi	Devamli şimdiki zaman kipi	Gereklik kipi I (şimdiki zamanda)	Gereklik kipi I (gelecek zamanda)	Gereklik kipi II	Dilek kipi	Emir kipi
İndiki zaman	Özəri-əşri gelecek zaman	Qatı gelecek zaman	Silhüdi keçmiş zaman	Noqlı keçmiş zaman I	Noqlı keçmiş zaman II	Şart şəkli	Fel'in davam şəkli	Fel'in vacib şəkli I (indiki zamanda)	Fel'in vacib şəkli I (gelecek zamanda)	Fel'in lazım şəkli	Fel'in arzu şəkli	Fel'in əmr şəkli
Zəman	alırım alırısan alırın alırıq alırıqsınız alırırlar (lar)	alacağam alacağısan alacağını alacağıq alacağıqsınız alacağırlar (lar)	aldım aldın aldı aldıq aldıqsınız aldırlar (lar)	almışım almışısan almışın almışdıq almışdınız almışdır (lar)	alıbmışam alıbmışısan alıbmışın alıbmışdıq alıbmışdınız alıbmışdır (lar)	alsam alsan alsın alsaq alsanız alsalar (lar)	almağqadayım/ almıyım/ almıydım/ almıydınız/ almıyırsınız/ almıyırlar (lar)	almalı/yəlmli/fədim (olub) almalı/yəlmli/fədim (oldun) almalı/yəlmli/fədi (oldu) almalı/yəlmli/fədq (olduq) almalı/yəlmli/fədniz (oldunuz) almalı/yəldi (lar) (oldular)	almalı olacağam (olub) almalı olacağısan (olub) almalı olacağını (olub) almalı olacağıq (olub) almalı olacağıqsınız (olub) almalı olacağırlar (lar) (olurlar)	alayıram alayırsan alayırdın alayırdıq alayırdınız alayırdırlar (lar)	gərək alayırdım alayırdın alayırdıq alayırdınız alayırdırlar (lar)	alım alırısan alırırdın alırırdıq alırırdınız alırırdırlar (lar)
Hekayə	alardım alardı alardıq alardırlar (lar)	alacağıdm alacağıdın alacağıdıq alacağıdınız alacağıdır (lar)	aldım aldın aldıq aldınız aldılar (lar)	almışdım almışdın almışdıq almışdınız almışdır (lar)	yok	alsaydım alsaydın alsaydıq alsaydınız alsaydır (lar)	almalı/yəlmli/fədim (olub) almalı/yəlmli/fədim (oldun) almalı/yəlmli/fədi (oldu) almalı/yəlmli/fədq (olduq) almalı/yəlmli/fədniz (oldunuz) almalı/yəldi (lar) (oldular)	almalı olacağdım/ almalı olacağdın/ almalı olacağdıq/ almalı olacağdınız almalı olacağdır (lar) (olardım)	almalı olacağıdm/ almalı olacağıdın/ almalı olacağıdıq/ almalı olacağıdınız almalı olacağıdır (lar) (olardın)	almalı olacağıdm almalı olacağıdın almalı olacağıdıq almalı olacağıdınız almalı olacağıdır (lar) (olardım)	gərək almayırdım almayırdın almayırdıq almayırdınız almayırdırlar (lar)	yok
Rəvayət	alrımsam alrırsan alrırdın alrırdıq alrırdınız alrırdırlar (lar)	alacağımsın alacağımsın alacağımsın alacağımsınız alacağımsınız	aldım aldın aldıq aldınız aldılar (lar)	almışsam almışısan almışdın almışdıq almışdınız almışdır (lar)	alıbmışam alıbmışısan alıbmışın alıbmışdıq alıbmışdınız alıbmışdır (lar)	alsaymışam alsaymışın alsaymışdıq alsaymışdınız alsaymışdır (lar)	almalı/yəlmli/fədim almalı/yəlmli/fədim almalı/yəlmli/fədi almalı/yəlmli/fədq almalı/yəlmli/fədniz almalı/yəldi (lar) almalı/yəldi (lar) (oldular)	almalı olacağımsam/ almalı olacağımsın/ almalı olacağımsın almalı olacağımsınız almalı olacağımsınız almalı olacağımsınız almalı olacağımsınız	almalı olacağımsam almalı olacağımsın almalı olacağımsın almalı olacağımsınız almalı olacağımsınız almalı olacağımsınız almalı olacağımsınız	almalı olacağımsam almalı olacağımsın almalı olacağımsın almalı olacağımsınız almalı olacağımsınız almalı olacağımsınız almalı olacağımsınız	gərək alayımsam alayımsın alayımsın alayımsınız alayımsınız alayımsınız	yok
Şərit	alrımsa/ alrırsan/ alrırdın alrırdıq alrırdınız alrırdırlar (lar)	alacağımsa alacağırsan alacağırsan alacağırsınız alacağırsınız	aldımsa aldınsa aldıqsa aldınızsa aldırlarsa	almışsana almışsana almışsana almışsana almışsana almışsana (lar)	alıbmışsa alıbmışsa alıbmışsa alıbmışsana alıbmışsana alıbmışsana (lar)	yok	almalı/yəlmli/fədim almalı/yəlmli/fədim almalı/yəlmli/fədi almalı/yəlmli/fədq almalı/yəlmli/fədniz almalı/yəldi (lar) almalı/yəldi (lar) (oldular)	almalı olacağımsa (olub) almalı olacağırsan almalı olacağırsan almalı olacağırsınız almalı olacağırsınız almalı olacağırsınız	almalı olacağımsa (olub) almalı olacağırsan almalı olacağırsan almalı olacağırsınız almalı olacağırsınız almalı olacağırsınız	almalı olacağımsa (olub) almalı olacağırsan almalı olacağırsan almalı olacağırsınız almalı olacağırsınız almalı olacağırsınız	almalı olacağımsa almalı olacağırsan almalı olacağırsan almalı olacağırsınız almalı olacağırsınız almalı olacağırsınız	yok

AZERBAJCAN TÜRKÇESİNDE OLUMSUZ FİİL ÇEKİMİ

TABLO B

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Şimdiki zaman	Belirsiz gelecek zaman	Belirli gelecek zaman	Görülen geçmiş zaman	Öğrenilen geçmiş zaman I	Öğrenilen geçmiş zaman II	Şart kipi	Devamlı şimdiki zaman kipi	Cereblik kipi I (şimdiki zamanda)	Cereblik kipi I (gelecek zamanda)	Cereblik kipi II	Dilek kipi	Emir kipi
İndiki zaman	Qeyri-qəti gələcək zaman	Qəti gələcək zaman	Şübhəli keçmiş zaman	Nəqli keçmiş zaman I	Nəqli keçmiş zaman II	Şart şəklİ	Fəiln dayam şəklİ	Fəiln vəcib şəklİ I (indiki zamanda)	Fəiln vəcib şəklİ I (gelecek zamanda)	Fəiln lazım şəklİ	Fəiln arzı şəklİ	Fəiln əmr şəklİ
almıram almırsan almırsanız almıraq almırsız almırdım almırdınız almırdıq almırdınız almırdıq almırdınız	almıram almırsan almırsanız almıraq almırsız almırdım almırdınız almırdıq almırdınız	almıraycağım almıraycağın almıraycağınız almıraycağımız almıraycağınız almıraycağınız almıraycağınız almıraycağınız almıraycağınız	almırdım almırdınız almırdıq almırdınız almırdıq almırdınız	almırmışım almırmışın almırmışınız almırmışımız almırmışınız almırmışınız almırmışınız almırmışınız almırmışınız	almıybısan almıybın almıybınız almıybımız almıybınız almıybınız almıybınız almıybınız almıybınız	almırsam almırsan almırsanız almırsaq almırsız almırsadıq almırsanız almırsadıq almırsanız		almırmalıyam almırmalıydın almırmalıydım almırmalıydınız almırmalıydınız almırmalıydınız almırmalıydınız almırmalıydınız almırmalıydınız	almımalı, olmalıycağım almımalı, olmalıycağın almımalı, olmalıycağınız almımalı, olmalıycağımız almımalı, olmalıycağınız almımalı, olmalıycağınız almımalı, olmalıycağınız almımalı, olmalıycağınız almımalı, olmalıycağınız	almıyayım almıyayın almıyayınız almıyayımız almıyayınız almıyayınız almıyayınız almıyayınız almıyayınız	almıyayım almıyayın almıyayınız almıyayımız almıyayınız almıyayınız almıyayınız almıyayınız almıyayınız	almıyay almıyayın almıyayınız almıyayımız almıyayınız almıyayınız almıyayınız almıyayınız almıyayınız
almırdım almırdınız almırdıq almırdınız almırdıq almırdınız	almırdım almırdınız almırdıq almırdınız almırdıq almırdınız	almıraycağdım almıraycağdın almıraycağdınız almıraycağdımız almıraycağdınız almıraycağdınız almıraycağdınız almıraycağdınız almıraycağdınız	almırdım almırdınız almırdıq almırdınız almırdıq almırdınız	almırmışdım almırmışdın almırmışdınız almırmışdımız almırmışdınız almırmışdınız almırmışdınız almırmışdınız almırmışdınız	almıybısan almıybın almıybınız almıybımız almıybınız almıybınız almıybınız almıybınız almıybınız	almırsaydım almırsaydın almırsaydınız almırsaydımız almırsaydınız almırsaydınız almırsaydınız almırsaydınız almırsaydınız		almırmalıydım almırmalıydın almırmalıydınız almırmalıydınız almırmalıydınız almırmalıydınız almırmalıydınız almırmalıydınız almırmalıydınız	almımalı, olmalıycağdım almımalı, olmalıycağdın almımalı, olmalıycağdınız almımalı, olmalıycağdımız almımalı, olmalıycağdınız almımalı, olmalıycağdınız almımalı, olmalıycağdınız almımalı, olmalıycağdınız almımalı, olmalıycağdınız	almıyaydım almıyaydın almıyaydınız almıyaydımız almıyaydınız almıyaydınız almıyaydınız almıyaydınız almıyaydınız	almıyaydım almıyaydın almıyaydınız almıyaydımız almıyaydınız almıyaydınız almıyaydınız almıyaydınız almıyaydınız	almıyaydım almıyaydın almıyaydınız almıyaydımız almıyaydınız almıyaydınız almıyaydınız almıyaydınız almıyaydınız
almırmışım almırmışın almırmışınız almırmışımız almırmışınız almırmışınız almırmışınız almırmışınız almırmışınız	almırmışım almırmışın almırmışınız almırmışımız almırmışınız almırmışınız almırmışınız almırmışınız almırmışınız	almıraycağmışım almıraycağmışın almıraycağmışınız almıraycağmışımız almıraycağmışınız almıraycağmışınız almıraycağmışınız almıraycağmışınız almıraycağmışınız	almırmışım almırmışınız almırmışdım almırmışdınız almırmışdım almırmışdınız	almırmışım almırmışın almırmışınız almırmışımız almırmışınız almırmışınız almırmışınız almırmışınız almırmışınız	almıybısan almıybın almıybınız almıybımız almıybınız almıybınız almıybınız almıybınız almıybınız	almırmışsam almırmışsan almırmışsanız almırmışsağ almırmışsınız almırmışsınız almırmışsınız almırmışsınız almırmışsınız		almırmalıymışım almırmalıymışın almırmalıymışınız almırmalıymışımız almırmalıymışınız almırmalıymışınız almırmalıymışınız almırmalıymışınız almırmalıymışınız	almımalı, olmalıycağmışım almımalı, olmalıycağmışın almımalı, olmalıycağmışınız almımalı, olmalıycağmışımız almımalı, olmalıycağmışınız almımalı, olmalıycağmışınız almımalı, olmalıycağmışınız almımalı, olmalıycağmışınız almımalı, olmalıycağmışınız	almıyaymışım almıyaymışın almıyaymışınız almıyaymışımız almıyaymışınız almıyaymışınız almıyaymışınız almıyaymışınız almıyaymışınız	almıyaymışım almıyaymışın almıyaymışınız almıyaymışımız almıyaymışınız almıyaymışınız almıyaymışınız almıyaymışınız almıyaymışınız	almıyaymışım almıyaymışın almıyaymışınız almıyaymışımız almıyaymışınız almıyaymışınız almıyaymışınız almıyaymışınız almıyaymışınız
almırmırsam almırmırsan almırmırsanız almırmırsaq almırmırsız almırmırsadıq almırmırsanız almırmırsadıq almırmırsanız	almırmırsam almırmırsan almırmırsanız almırmırsaq almırmırsız almırmırsadıq almırmırsanız almırmırsadıq almırmırsanız	almıraycağmırsam almıraycağmırsan almıraycağmırsanız almıraycağmırsamız almıraycağmırsanız almıraycağmırsanız almıraycağmırsanız almıraycağmırsanız almıraycağmırsanız	almırmırsam almırmırsanız almırmırsadıq almırmırsanız almırmırsadıq almırmırsanız	almırmırsam almırmırsan almırmırsanız almırmırsamız almırmırsanız almırmırsanız almırmırsanız almırmırsanız almırmırsanız	almıybırsam almıybırsan almıybırsanız almıybırsamız almıybırsanız almıybırsanız almıybırsanız almıybırsanız almıybırsanız	almırmırsaydım almırmırsaydın almırmırsaydınız almırmırsaydımız almırmırsaydınız almırmırsaydınız almırmırsaydınız almırmırsaydınız almırmırsaydınız		almırmalıymırsam almırmalıymırsan almırmalıymırsanız almırmalıymırsamız almırmalıymırsanız almırmalıymırsanız almırmalıymırsanız almırmalıymırsanız almırmalıymırsanız	almımalı, olmalıycağmırsam almımalı, olmalıycağmırsan almımalı, olmalıycağmırsanız almımalı, olmalıycağmırsamız almımalı, olmalıycağmırsanız almımalı, olmalıycağmırsanız almımalı, olmalıycağmırsanız almımalı, olmalıycağmırsanız almımalı, olmalıycağmırsanız	almıyaymırsam almıyaymırsan almıyaymırsanız almıyaymırsamız almıyaymırsanız almıyaymırsanız almıyaymırsanız almıyaymırsanız almıyaymırsanız	almıyaymırsam almıyaymırsan almıyaymırsanız almıyaymırsamız almıyaymırsanız almıyaymırsanız almıyaymırsanız almıyaymırsanız almıyaymırsanız	almıyaymırsam almıyaymırsan almıyaymırsanız almıyaymırsamız almıyaymırsanız almıyaymırsanız almıyaymırsanız almıyaymırsanız almıyaymırsanız

Yukarıdaki genel çizelgede yer alan tablolarda, Azerbaycan Türkçesinde fiil kipini oluşturan bildirme ve tasarlama kiplerinin hem olumlu ve olumsuz hem de ihtiyari nitelikteki soru çekimlenme şekilleri, basit ve birleşik biçimlenmeleriyle bütünlükte tasvir olunmuştur. Bunların şimdiye kadar Azerbaycan Türkçesi eğitimi ve öğretiminde özel olarak yer almayanları, aşağıda bazı dizisel ve dizimsel özellikleriyle incelenmiştir.

1. Azerbaycan Türkçesinde Fiil Çekiminin Bazı Dizisel Özellikleri

Azerbaycan Türkçesinde fiilin şimdiki, görülen (-dı'lı), öğrenilen (-mış'lı ve ıb'lı morfolojik belirtileriyle) geçmiş ve -malı, -məli ekleriyle dar-belirli ve malı+olmaq ek ve yardımcı fiil birleşmeli geniş-belirsizlik biçimleriyle gelecek zamanlı bildirme ve tasarlama kipleri kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra şart, devam, lazım, dar ve geniş yapısal-anlamsal dizgeleriyle gereklik, istek-dilek ve emir-buyruk anlamsal-yapısal düzeyleriyle istek-emir biçimli tasarlama kipleri de somut gramatikal belirtileriyle sınıflandırılabilir.

1.1. Fiilin Öğrenilen (Rivayet Olunan) Geçmiş Zamanının İki Türü

Fiilin şimdiki, belirsiz ve belirli gelecek, görülen (-dı'lı) ve öğrenilen (-mış'lı) geçmiş zaman ekli bildirme kipleri, Azerbaycan Türkçesi dil bilgisi kitaplarında yukarıdaki tabloda gösterilen biçimde şimdiye kadar da tasvir olunmuştur (Grammatika Azerbaydjanskogo Yazıka 1971: 123-138; Hüseyinzade 1973: 190-198). Azerbaycan Türkçesinde öğrenilen (-mış'lı) geçmiş zaman ekiyle paralel olarak -ıb, -ib, -ub, -üb (-yıb, -yib, -yub, -yüb) zarf-fiil eklerinin de söz konusu gramatikal görevde kullanıldığından açıkça bahsedilmiştir (Grammatika Azerbaydjanskogo Yazıka 1971: 125-127; Hüseyinzadə 1973:194). Buna rağmen -ıb, -ib, -ub, -üb (-yıb, -yib, -yub, -yüb) zarf-fiil ekleriyle biçimlenen zaman şekli, söz konusu geçmiş zaman kipinin ikincil bir morfolojik türü niteliğinde dizisel olarak sınıflandırılmamıştır. Oysa -ıb, -ib, -ub, -üb (-yıb, -yib, -yub, -yüb) zarf-fiil ekleriyle biçimlenen geçmiş zaman kipinin fiilin hikâyesi dışındaki diğer olumlu, olumsuz ve soru birleşik şekillerinde dizisel olarak kullanıldığı ve rivayet olunan zaman kavramasının gramatikal belirtisi biçiminde algılandığı yukarıda yer alan uygun tablolarda açıkça gözlemlenmektedir. Bunun yanı sıra, öğrenilen -mış'lı geçmiş zaman şekli, Azerbaycan Türkçesinde daha çok tam üslupta, dolayısıyla kitap dilinde kullanılmaktadır. -İb'lı geçmiş zaman şeklinin kullanım sıklığı ise, özellikle diskurda birinciyle karşılaştırmada daha geniştir. Söz konusu zaman şekli, hem tam, hem de serbest üslupta, dolayısıyla dilde ve konuşmada en yaygın bir biçimde yer almaktadır. Bundan dolayı, söz konusu öğrenilen veya rivayet olunan geçmiş zaman bildirme kipinin ikincil bir morfolojik tür düzeyinde farklılaştırılmasını, modern Azerbaycan Türkçesinin hem eğitimi ve öğretilimi hem de çağdaş bilişimsel ortamdaki kullanımı bir dil-konuşma olgusu olarak gerektirmektedir. İkincil tür, daha çok konuşma diline özgü dizisel özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Sözelimi:

Sən bizə xoş gəlmi(ş)sən.
Sən bizə xoş gəlibsən.
Sən bizə xoş gəlib, səfa gətiribsən.
*Sən bizə xoş gəlmişsən.
*Sən bizə xoş gəlmiş, səfa gətirmişsən.

Siz bizə xoş gəlmi(ş)siz (siniz)
Siz bizə xoş gəlibsiz.
Siz bizə xoş gəlib, səfa gətiribsiz.
*Siz bizə xoş gəlmişsiniz.
*Siz bizə xoş gəlmiş, səfa gətirmişsiniz.

Bütün protokollar yazılmışdır.
Bütün protokollar yazılıb.
*Bütün protokollar yazılmış.

Müəllim gəlmişdir.
Müəllim gəlib
*Müəllim gəlibdir.

Müəllimlər gəlmişdir (lər)
Müəllimlər gəlib(lər)
*Müəllimlər gəlibdir(lər).

Tələbə lazım olan ədəbiyyatı oxumuşdur.
Tələbə lazım olan ədəbiyyatı oxuyub.
*Tələbə lazım olan ədəbiyyatı oxumuş.
*Tələbə lazım olan ədəbiyyatı oxuyubdur.

Tələbələr lazım olan ədəbiyyatı oxumuşdur.
Tələbələr lazım olan ədəbiyyatı oxuyub(lar).
*Tələbələr lazım olan ədəbiyyatı oxumuş.
*Tələblər lazım olan ədəbiyyatı oxuyubdur(lar).

Yaxşı eləyib kinoya bilet almı(ş)sınız.
Yaxşı eləyib kinoya bilet alıbsız(sınız).
Yaxşı eləyib kinoya bilet alıb(lar).
*Yaxşı eləyib kinoya bilet almış (lar).

Yuxarıdakı cümlələrdə belirtilen kullanım şekillerinin bazılarının, standart dilde veya günlük konuşma ortamlarında geniş yer almadığı **yıldız işaretiyle** gösterilmektedir. Ancak belirtilen şekillerin içerisinde yer alan *-ıbdır* morfemi,

Azerbaycan Türkçesi ve Doğu Anadolu ağzlarında kullanılmaktadır (Adamoviç 1986: 202-2005). Geçmiş zaman morfolojik belirtisi olarak tanımlanan söz konusu morfeme kişiye özel konuşma ortamlarında bir sözlü anlatım biçiminin çekimsel bir birleşeni niteliğinde günümüz Azerbaycan Türkçesinde de rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra, çeşitli edebî üsluplarda ve yazarların dilinde söz konusu ekin herhangi bir yüksek sanatsal ifadenin oluşturulmasında geçmişten gelen art gönderimli özgün bir lengüistik unsur olarak kullanıldığı da gözlemlenmektedir. Söz gelimi:

“Zaman keçdi, yaxşı döndü yamana

Çəmən güldən, gül çəməndən küsübdür.

Bir-birinə millət yağı kəsilib

Yalan deyən, düz deyəndən küsübdür” (Vahabzadə 1998: 110).

İkinci şahıs teklikte -miş ekinin *ş birleşeni*, aktif olarak gerçekleşen dil-konuşma sürecinde kullanılmamaktadır. Azerbaycan Türkçesinde söz konusu morfolojik belirtinin tümünün kullanımına, yazılı metinlerde yaygın olarak rastlanmaktadır. Belirtilen birleşenin söz konusu kullanım sıklığı, -miş ekinin dört varyantlı oluşuyla bağlantılıdır. Nitekim söz konusu morfolojik belirtinin kullanımı, -ib, -ib, -ub, -üb (-yıb, -yib, -yub, -yüb) ekiyle dizisel karşılaştırmada bir gramatikal belirti olarak ihtiyari niteliktedir. Kar:

Mən gəlmişəm

Sən gəlmisən

O gəlmişdir

Biz gəlmişik

Siz gəlmişsiniz

Onlar gəlmiş(dir)(lər)

Mən gəlmişəm.

Sən gəlibsən

O gəlib

Biz gəlmişik.

Siz gəlibsiz (sınız)

Onlar gəlib (lər)

-İb (-ib, -ub, -ub) eki, çağdaş Azerbaycan Türkçesi fiil çekimi dizisel düzeyinin birinci şahıs teklik ve çokluk fonksiyonunda bir öğrenilen geçmiş zaman morfolojik belirtisi olarak kullanılmamaktadır.

1. 2. Fiilin Dar ve Geniş Zaman Anlamlı Gereklik Kipi

Fiilin gereklik kipi, Azerbaycan Türkçesinde -malı, -məli ekinin fiil kökü veya gövdesine eklenilmesiyle biçimlenir (Grammatika Azerbaydjanskogo Yazıka 1971: 119-120; Hüseyinzadə 1973:224). Bunun yanı sıra, söz konusu kipin Azerbaycan Türkçesindeki ikincil türü, *malı+olmaq* sıralanmasıyla veya -malı, -məli ekli fiil köküne ve gövdesine *olmaq* yardımcı morfeminin eklenilmesiyle (Rəhimov 1965: 215; Khudazarov 2005:194-195) kullanılmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde birincil tür gereklik kipi, herhangi eylemin bir kadar daha sınırlı ölçekteki geçmiş ve gelecek zamanlardaki gerçekleşmiş olma ve olabilme olasılığını ifade etmektedir. İkincil tür gereklik kipi ise, herhangi bir eylemin her üç zamanda, dolayısıyla sınırlı olmayan daha geniş bir zaman

eksenindeki kesin olarak yapılmış veya yapılacak olan gerçekleşme olasılıklarının tümünü bildirmektedir. Sözelimi:

Mən də Bakıya <i>getməliyəm.</i>	Sən də bu kitabları <i>almalısan.</i>
Mən də Bakıya <i>getməli oluram.</i>	İndi sən də bu kitabları <i>almalısan.</i>
Mən də sabah Bakıya <i>getməliyəm.</i>	İndi sən də bu kitabları <i>almalı olursan.</i>
*Mən də sabah Bakıya <i>getməli oluram.</i>	*İndi sən də bu kitabları <i>almalı olarsan.</i>
	*İndi sən də bu kitabları <i>almalı olacaqsan.</i>

Edebî üsluba veya anlatıma göre bazı cümlelerin standart dilde veya konuşma ortamlarında kullanılmadığı veya kullanımlarının günlük dil-konuşma süreçlerinde karakteristik bir nitelik taşımadığı, yukarıda getirilen örneklerde de *yıldızla* işaretlenmiştir. Söz konusu işaretlenme yöntemi, metnin aşağıdaki parçalarında da uygulanmıştır.

2. Azerbaycan Türkçesinde Fiil Çekiminin Bazı Dizimsel Özellikleri

Azerbaycan Türkçesine ilişkin yazılmış daha önceki dil bilgisi kitaplarında, bildirme ve tasarlama kipleri içerisinde soru kipi de ayrıca olarak sınıflandırılmıştır (Grammatika Azerbaydjanskogo yazıka 1971: 122-123). Ancak söz konusu biçimin sadece fiille bağlantılı olmadığı ve diğer kelime bölüklerine de eklenebildiği bilinmekteydi. Dolayısıyla, sadece fiil kiplerinin değil, diğer tüm kelime bölüklerinin ve buna uygun olarak da çeşitli yüklem türlerinin Türk lehçelerinde ekleşmiş -mı (mi-, mu-, mü) soru edatlarıyla kullanıldığı çok iyi bilinen dizimsel bir olaydır (Musaoğlu 1994: 27-50). Bundan dolayı, sonraki dil bilgisi kitaplarında artık soru kipi, fiil çekimlenme dizgesinde dizimsel bir olgu değil, dizimsel bir unsur olarak nitelendirilmiştir. Soru kipinin gramatikal belirtileri olarak adlandırılan -mı (-mi, -mu, -mü) ekleri, sonradan çağdaş Azerbaycan Türkçesinde soru değil, ekleşmiş edatlar olarak değerlendirilmiştir (Hüseynzadə 1973: 229). Nitekim söz konusu edatlar, hem çekimlenme ve biçimlenme eklerinden hem de şahıs eklerinden sonra fiil gövdesine eklenebilmektedir. Sözelimi:

Gəl+di+mi,
yaz+mış+lar+mı,
oxu+yacağ+am+mı,
oxu+yar+sınız+mı,
yaz+malı+san+mı,
yaza bil+əcək+sən+mi vb.

Söz konusu edatlar, cümlelerde dizimsel olarak belirlenebilir kuvvetlendirici ve bireyselleştirici bir soru anlamının oluşturulması için; isim, sıfat, sayı, zamir, zarf ve diğer kelime bölüklerine eklenebilir. Onlar, konuşma zincirinde ihtiyari ve zorunlu olarak kullanılabilir nitelikte olabilmektedir. Sözelimi:

Sən bu kitabı *müəllimdənmi* aldın?
O dərsindən həmişə *beşmi* alır?
Sən bu kitabı müəllimdən aldın?
O dərsindən həmişə *beş* alır?

Bilmirəm bu işi kimə tapşırım, *sənəmi, onanı*.
Bilmirəm bu işi kimə tapşırım, *sənə ya ona*.
*Bilmirəm bu işi kimə tapşırım, *sənə, ona*.
Bilmirəm mən də bu müsamirədə iştitaq *edimmi, etməyimmi?!*
*Bilmirəm mən də bu müsamirədə iştirak *edim, etməyim?!*

Azərbaycan Türkçesinde -mı (mi, -mu, -mü) ekleşmiş soru edatı, birlşik cümleinin anlamca belli türlerinin temel ve yan birlşenlerinin bağımsız yüklemleleriyle (clauze) bir söz dizimsel model olarak gerçekleşmesinde bağlayıcı araç işlevini üstlenmektedir. Söz konusu edat (partikel) belirtilen söz dizimsel modellerde hem zorunlu hem de ihtiyari olarak kullanılabilir. Aşağıda soru edatıyla kullanılan birlşik cümlelere ilişkin getirilen örnekler, yazarın Türk lehçelerinde birlşik cümleler üzerine geliştirdiği yeni kavramsal-lengüistik sınıflandırmaya ve gramatikal kategorileştirmeye göre (Musaoğlu 2002: 105-144) seçilmiştir. Sözgelimi.

2.1. Zaman anlamlı tam birlşimli birlşik cümle modelinde yan cümle önde, temel cümle sonda gelir. Söz konusu birlşik cümlelerde yan cümle ön pozisyonda kullanılarak temel cümleye -mı (-mi, -mu, -mü) soru edatıyla bağlanır. Soru edatının söz konusu pozisyonda kullanılmaması, birlşik cümleinin üslupça anlamsızlaşmasına yol açar. Söz gelimi:

Sən söz *açıldımı*, dərhal öz fikrini söylə.
*Sən söz açıldı, dərhal öz fikrini söylə.

Sən söz *açıldımı*, dərhal öz fikrini söyləyə bilərsən.
*Sən söz açıldı, dərhal öz fikrini söyləyə bilərsən.

Sən bilet *odlumu//aldınımı*, dərhal yola çıxə bilərsən.
*Sən bilet oldu//aldın, dərhal yola çıxə bilərsən.

Getirilen örneklerdeki yan cümle, temel cümledeki zaman anlamını bütünlükte tamamladığından birlşik cümle tam birlşimli söz dizimsel ilişkisiyle seçilmekte ve zaman anlamlı tam birlşimli birlşik cümle modeli olarak belirlenmektedir.

2. 2. Özne ve nesne anlamlı tek birlşimli birlşik cümle modelinde temel cümle önde, yan cümle sonda gelir. Bu birlşik cümlelerde -mı (-mi, -mu, -mü) soru edatının ön pozisyonda gelen temel cümleinin yüklemleyle kullanılması ihtiyari nitelik taşır ve sadece geçmişe yönelik olay ve olguların hatırlanılmasının önemini kuvvetlendirir. Söz konusu kullanım biçimlenmesi, bu bakımdan dizimsel bir özellik olarak değerlendirilmektedir. Söz gelimi:

1. Yadındadır, anan səni bizə gətirmişdi.
Yadındadırmı, anan səni bizə gətirmişdi.
*Yadındadır, anan səni bizə gətirib.
*Yadındadırmı, anan səni bizə gətirib

2. Bilirsən, bu meşənin qırılmasına səbəb nə oldu?
Bilirsənmi, bu meşənin qırılmasına səbəb nə oldu?

Getirilen örnəklerdeki yan cümleler, birincil temel cümlelerdeki özne ve ikincil temel cümlelerdeki nesne anlamını ayrılıkta tamamladığından birleşik cümle tek birleşimli söz dizimsel ilişkisiyle seçilmekte ve özne ve nesne anlamlı tek birleşimli birleşik cümle modeli olarak belirlenmektedir.

2.3. Nesne anlamlı çift birleşimli birleşik cümle modelinde yan cümle önde, temel cümle ise sonda gelir. Bu birleşik cümlelerde -mı (-mi, -mu, -mü) soru edatının son pozisyonda kullanılan temel cümlenin yüklemine eklenmemesi, belli bir üslup ağırlığının meydana çıkmasına yol açar. Bu açıdan söz konusu kullanım biçimlenmesi de dizimsel bir özellik olarak nitelendirilmektedir. Söz gelimi:

Bir həkim ki, *öz ixtisası üzrə işləməyə*, onu vəzifədə saxlamaq olarmı?

Öz ixtisası üzrə işləməyən bir həkimi vəzifədə saxlamaq olarmı?

Bir şey ki, *heç kimə lazım olmaya*, ona pul verərlərmı?

Heç kimə lazım olmayan bir şeyə pul verərlərmı?

*Bir şey ki, *heç kimə lazım olmaya*, ona pul verərlər?

Bir şey ki, *heç kimə lazım olmaya*, ona heç pul verərlər?

Asimetrik yapılanmalı söz konusu birleşik cümlelerde yan cümle (Bir həkim ki, *öz ixtisası üzrə işləməyə*; Bir şey ki, *heç kimə lazım olmaya*) önde gelir. Sonda gelen temel cümlenin (onu vəzifədə saxlamaq olarmı; ona pul verərlərmı) somut bir ögesini, burada “*onu, ona*” zamirleriyle ifade olunmuş nesnesini tamamlar. Ancak önde gelen yan cümle kendisi de iki birleşenden ibarettir: Birinci birleşen, *bir ve ki* edatları ve belirtilen isimle (*həkim, şey*) ifade olunmaktadır. İkinci birleşen ise, “iç belirteç” nitelikteki parçalardan (*öz ixtisası üzrə işləməyə; heç kimə lazım olmaya*) ibarettir. Belirtilen isim (*həkim, şey*) *bir* belirsizlik zamiri veya edatıyla temel cümlede yan cümle tarafından belirtilen zamirle (*ona, onu*) karşılıklı olarak kullanılan bağlayıcı sözcükler (relat-korelat) niteliğinde sıralanmaktadır. Böyle bir durum ise birleşik cümlelerde eş sesli çift birleşimlilik sözdizimsel modelinin kurulmasını sağlamaktadır. Çift birleşimli birleşik cümle modellerinde, yan cümle temel cümleye, temel cümle yan cümleye ait olur. Yukarıda örnək olarak getirilen birleşik cümle de çift birleşimli söz dizimsel ilişkisiyle seçilmekte ve nesne anlamlı çift birleşimli birleşik cümle modeli olarak belirlenmektedir.

SONUÇ

Fiil çekimi, XII-XVIII. yüzyıllar arası Türklük biliminde Arap dilcilik ekolünün ad, fiil, edat kelime bölükleri sınıflandırmasına dayanılarak incelenmiştir. XIX. yüzyıldan beri ise isim, sıfat, sayı, zamir, fiil, zarf olmakla temel; ilgeç, bağlaç, edat, ünlem olmakla yardımcı kelime bölüklerinin tasvir olunmasıyla belirlenen Hint-Avrupa dil bilimi ekolü geleneklerine göre irdelenmektedir. Belirtien konu, 1970'li yıllardan başlayarak dil bilimindeki en yeni gelişmelerin uygulanmasıyla Türk yazı dillerine ilişkin olarak da ele alınmaktadır. Ancak, Azerbaycan Türkçesinde fiil çekiminin kendine özgü bazı dizisel ve dizimsel özellikleri, gerek gramatikal gerekse kullanımbilimsel olarak şimdiye kadar belirlenememiştir. Bundan dolayı, -mış'lı ve -ıb'lı öğrenilen geçmiş zaman ve -malı, malı+olmak biçimli dar ve geniş zaman anlamlı gereklik kipi, Azerbaycan Türkçesine ilişkin yapılan olumlu ve olumsuz fiil çekimi şemalaştırması düzleminde bilişsel olarak incelenmiştir. Fiil çekiminin -mı, (-mi, -mu, -mü) soru edatıyla birleşik cümle modellerinde bir bağlaç rolüyle üstlendiği ihtiyari kullanılabilirlik dizimsel işlevi de, söz konusu metodolojik doğrultunun lengüitik ölçütleriyle tespit olunmuştur.

KAYNAKLAR

ADAMOVIÇ, Milan (1985), *KONJUGATIONSGESCHICHTE DER TÜRKISCHEN SPRACHE*, Leiden, 337 s.

AMİROV R.S. (1970), *Sposobi aktual'nogo çleneniya v kazakskom yazıke*. "Sovetskaya Tyurkologiya" Dergisi, No 6, s. 4-38 (Kazak Dilinde Konuya ve Yoruma Parçalanmanın Yöntemleri).

AKSU-KOÇ, Ayhan (1988), *THE ACQUISITION OF ASPECT AND MODALITY. The case of past reference in Turkish*, Cambridge University Press, Cambridge, 245 s.

AZIMOW P, BAÝLYEW² X. (1961), *Türkmen diliniñ grammatıkasy*, 15-nji neşir. Aşgabat, 156 s.

BALAKAEV M. V. (1987), *Qazaq ädäbi tılı*, Almatı, 269 s.

BANGUOĞLU, Tahsin (1998), *Türkçenin Grameri*, Ankara Üniversitesi, 628 s.

BERDALİEV A. (1989), *Semantiko-signifikativnaya paradigmatika i sintagmatičeskie otnoşeniya v konstruksiyax slojnopodçinennogo predlojeniya uzbekskogo literaturnogo yazıka*, PT özeti, Taşkent (Özbek Yazı Dilinde Birleşik Cümle Yapılanmalarında Anlamsal-Kavramsal Dizi ve Düzlemsel İlişkiler).

BORGOYAKOVA T. N. (1984), *Vremennie polipredikativnie konstruksii v xakasskom yazıke*. –v sb: Voprosı xakasskogo literaturnogo yazıka. Abakan, s. 125-137 (Hakas Türkçesinde Zaman Anlamlı Çok Yüklemlı Yapılanmalar).

BÖTHLİNK, von Otto (1851), *Über Die Sprache Der Jakuten: Grammatik: Text und Wörterbuch*, S. Petersburg; Rusçası: O yazıke yakutov, 1985, 645 s. (Yakut Dili Üzerine).

2 Azerbaycan, Özbek, Türkmen Türkçelerinden kaynak isimler, Lâtin temelli alfabelerinde verilmiştir. Diğer kaynakların adları, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisinde belirtilen Ortak Türk alfabesiyle (2000: 6) ve Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun'un (1996: 11-34) örnekleriyle düzenlediği bugünkü Türk alfabelerine göre yazılmıştır. Rus dilindeki kaynakların isimleri, x, ' işaretlerinin eklenmesiyle, Türkçe transliterasyonu yazılarak Türkçeye çevrilmiştir.

BROCKELMAN, Carl (1954), *Osttürkische grammatik der Islamischen literatur Sprachen Mittelasiens*, Leiden Brill. 429 s.

CAVADOV, Abdurrahman (1975), *Azərbaycan dilində söz sırası*. Bakı. "Elm".

CORCU, Demet (2005), *Zorunluluk kipliği belirtisi -malî'nin anlamsal içyapısı*, Dilbilim Araştırmaları, Boğaziçi Üniversitesi.

DEMİRCAN, Ömer (2003), *Türk Dilinde Çatu*, Papatya Yayıncılık, İstanbul, 176 s.

DENY, Jan (1921), *Türk Dili Grameri (Osmanlı lehçesi)*. Çeviren: Ali Ulvi Elöve, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, 1142 s.

DIRENKOVA N. P. (1940), *Grammatika oyrotskogo yazıka*, M.-L. (Oyrot Türkçesinin Dil Bilgisi).

----- (1941), *Grammatika şorskogo yazıka*. M.- L. 307 s. (Şor Türkçesinin Dil Bilgisi).

----- (1948), *Grammatika xakasskogo yazıka. Fonetika i morfologiya*, Abakan (Hakas Türkçesinin Dil Bilgisi: Ses Bilgisi ve Biçim Bilimi).

DMİTRİEV N. K. (1940), *Grammatika kumukskogo yazıka*. M.-L. (Kumuk Türkçesinin Dil Bilgisi).

----- (1948), *Grammatika başkirskogo yazıka*. M.-L. (Başkurt Türkçesinin Dil Bilgisi).

ERCİLASON, Ahmet B. (1996), *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 301s.

ERGİN, Muharrem (1972), *Türk Dil Bilgisi*, Minnetoğlu Yayınları, İstanbul, 391 s.

ERGUVANLI E. (1987), *Netipiçny sluçay padejnogo oformleniya v turetskoy kauzativnoy konstruksii* (Türkçe nedensellik yapılanmalarında karakteristik olmayan ad durumsal biçimlenme olgusu). s. 299-310. -v sb. Novoe v zarubejnoy lingvistike. Vıp. XIX, Problemi sovremennoy tyurkologii, Moskva, "Progress" (Dil Biliminde Yenilikler. Çağdaş Türkolojinin Problemleri).

Grammatika Altayskogo yazıka (1869), Sostavlena çlenami altayskoy missi, Kazan (Altay Dilinin Dil Bilgisi: Altay misyonerlerince düzenlenmiştir).

Grammatika azerbaydjanskogo yazıka (1971), Fonetika, morfologiya, sintaksis. Bakı (Azerbaycan Türkçesinin Dil Bilgisi: Ses Bilgisi, Biçim Bilimi, Söz Dizimi).

Grammatika xakasskogo yazıka (1975), İzd-vo "Nauka", 418 s. (Hakas Türkçesinin Dil Bilgisi).

Grammatika kirgizskogo literaturnogo yazıka (1987), T. I, Fonetika, morfologiya, Frunze (Kırgız Türkçesinin Dil Bilgisi: Ses Bilgisi, Biçim Bilimi).

Grammatika nogayskogo yazıka (1973), T. I, Fonetika i morfologiya, Çerkesk (Nogay Türkçesinin Dil Bilgisi: Ses Bilgisi ve Biçim Bilimi).

Grammatika sovremennogo başkirskogo yazıka (1981), Moskva (Çağdaş Başkurt Türkçesinin Dil Bilgisi).

Grammatika sovremennogo yakutskogo literaturnogo yazıka (1982), Moskva (Çağdaş Yakut Türkçesinin Dil Bilgisi).

Häzirki zaman türkmen dili. Morfologiya (1960), A. M. Gorkiy adındaky Türkmen Dävlet Universiteti, Aşgabat.

Häzirki zaman Türkmen dili. Sintaksis (1962), A. M. Gorkiy adındaky Türkm. Dävlet

Universiteti, 331 s.

Hozirki uzbek adabiy tili (1966), Fonetka, Leksikologiya, Morfologiya, Toshkent.

HÜSEYNZADƏ, Muxtar (1973), *Müasir Azərbaycan dili*. Morfologiya, III hissə, Bakı, "Maarif", 356 s.

CLARK, Larry (1998), *Turkmen Reference Grammar*; Harrassowitz Verlag. Wiesbaden, 708 s.

KARAHAN, Leyla (1995), *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara, 167 s.

KÂZİM BEĞ M. (1846), *Obşaya grammatika turetsko-tatarskogo yazıka*, Kazan, 457 s. (Türk-Tatar Dilinin Genel Dil Bilgisi).

KAZIMOV, Qəzənfər (2004), *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*, Bakı, 499 s.

KHUDAZAROV T. M. (2005), *Teach yourself Azeri*, For English students, Bakı.

KONONOV A. N. (1956), *Grammatika Sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*. M.-L. İzd-vo AN SSSR (Türk Edebi Dilinin Dil Bilgisi).

----- (1960), *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka*, M.-L. (Çağdaş Özbek Türkçesinin Dil Bilgisi).

KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK, Ankara, 1224 s.

MALOV S. E. (1928), *İbn-Muxanna o turetskom yazıke*. Zapiski kollegi vostokovedov, T. III, Vıp. 2, Leningrad, s. 221-248 (İbn-i Mühennâ Türk Dili Üzerine).

MELİORANSKIY P. M. (1900), *Arab filolog o turetskom yazıke*, Tipografiya İmperatorskiy AN.

----- (1894-1897) *Kratkaya Grammatika Kazak-Kırgızskogo yazıka*. Orenburg, 1894, C. I, S. Petersburg, 1897, C. II (Kazak-Kırgız Dilinin Kısa Dil Bilgisi).

MUSAOĞLU, Mehman (1994), Türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlə, Profesörlük Tezinin Özeti, Bakı, 67 s.

MUSAOĞLU, Mehman (2002), *Türkolojinin Çeşitli Soruları Üzerine Makaleler-İncelemeler*, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 320 s.

NURMANOV A, MAHMUDOV N, AHMEDOV A. (1992) *Uzbek tilinin mazmuniy sintaksisi*, Toshkent.

ÖZTOPÇU K. (1994), *Colloquial Azerbaijani*. A Mini Course, Copyrigt.

PHILOLOGIAE TURCICAE FUNDAMENTA. TOMUS PRIMUS, 1959, Wiesbaden Bd. I.

POKROVSKAYA L. A. (1964), *Grammatika gagauzskogo yazıka. Fonetika i morfologiya*, Moskva, İzd-vo "Nauka" (Gagavuz Türkçesinin Di Bilgisi: Ses Bilgisi ve Biçim Bilimi).

----- (1978), *Sintaksis gagauzskogo yazıka v sravnitel'nom osveşenii*, Moskva, İzd-vo "Nauka" (Karşılaştırmalı Bağlamda Gagavuz Türkçesinin Söz Dizimi).

RƏHİMOV, Mirzə (1965), *Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi*, Azərb. SSR EA Nəşri, Bakı, 267 s.

SEZER E. (2002), *Finite inflection in Turkish, The Verb in Turkish*. LINGUISTIK AKTUEL/LINGUISTICS TODAY, s.1-45.

Sovremenniy kazakskiy yazık (1962), *Fonetika, morfologiya*. Almatı (Çağdaş Kazak

Dili: Ses Bilgisi ve Biçim Bilimi).

Tatarskaya grammatika (1993), T. I, 552 s, T. II 396 s, T. III, 1992, 488 s, Kazan, Tatar. Knijnoe İzd-vo.

TENİŞEV E. R. (1976a), *Stroy salarskogo yazıka*, Moskva, 575 s. (Salar Türkçesinin Yapısı).

----- (1976b), *Stroy sarık-yugurskogo yazıka*, Moskva, 307 s. (Sarı Uygur Türkçesinin Yapısı).

TÄÇMYRADOW T, HUDAYGULYEW M. (1970), *Häzirki zaman Türkmen edebi diliniñ fonetikasy*, Aşgabat.

THE TURKIC LANGUAGES (1998), L. Johanson and Éva Á. Csató, London And NEW YORK, 474 s.

Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı: 9. Bahar. 2000.

Türkmen diliniñ grammatikasy (1999), Morfologiya, Aşgabat “Ruh” 601 s.

Türk Lehçeleri Grameri (2007), Editör Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun, Akçağ Yayınları, Ankara, 1340 s.

VAHABZADƏ, Bəxtiyar (2000), *Ağıl başqa, ürək başqa*, “Azərbaycan” Nəşriyyatı, Bakı, 285 s.

YAZIKİ NARODOV SSSR (1966), *Tyurkskie yazıki*, Moskva (SSCB Halkları Dilleri. Türk Dilleri)

YAZIKİ MİRA (1997), *Tyurkskie yazıki*, Bişkek (Dünya Dilleri. Türk Dilleri).

YOHANSON L. (1987), *Opredelennost' i aktual'noe çlenenie v turetskom yazıke* (Türk Dilinde Belirlilik ve Konuya ve Yoruma Göre Parçalanma), s. 398-425. -v sb. Novoe v zarubejnoj lingvistike. Vıp. XIX, Problemy sovremennoj tyurkologii, Moskva, “Progress” (Dil Biliminde Yenilikler. Çağdaş Türkolojinin Problemleri).

